

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לד, תשמ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ל ש ו נ נ ו ל ע ם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדין

ניסן ה'תשמ"ג

מחזור לד, קונטרס ה (שלה)

ניסן פּרָגְרִין

ב י ר ו ר י ל ש ו ן

קובץ ג

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

בהתקנת הקונטרס לדפוס
סייעה
נורית רייך

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ
מִצְבוּ קְנוֹ מִשֶׁה ד"ל

כ. פביכול¹

א. ביטוי זה, שיש בו בספרות הישנה מעין התנצלות כלפי ה', כשמייחסים לו תארים, מעשים או חולשות, המצויים אצל בשר ודם, הוא מן העתיקים בלשון חכמים. הוא נמצא במדרשי ההלכה, בתוספתא, בתלמוד בבלי וירושלמי ובמדרשי האגדה הישנים והמאוחרים וכו'. אביא שתי דוגמאות: "וינח ביום השביעי. וכי יש לפניו יגיעה וכו', ומה תלמוד לומר וינח, אלא פביכול הכתיב על עצמו שברא את עולמו בשישה ימים ונח בשביעי" (מכילתא לשמות כ, יא). ורש"י, שמות שם: "וינח וכו' פביכול הכתיב בעצמו מנוחה". "והאנשים אשר עלו עמו אמרו לא נוכל לעלות . . . פי חזק הוא ממנו. דבר גדול (=דבר קשה) דיברו מרגלים באותה שעה, פי חזק הוא ממנו (פגוף נסתר, מן ה'). פביכול אפילו בעל הבית (=ה') אינו יכול להוציא פליו משם" (בבלי, סוטה לה ע"א). וברש"י לבמדבר יג, לא: "פי חזק הוא ממנו, פביכול כלפי מעלה אמרו".

ב. במסכת מגילה כא ע"ב מפרש רש"י: "פביכול נאמר בהקב"ה פבאדם שיכול להיאמר בו פן"². רש"י קרא פְּבִיכּוּל, הכ"ף בחירק והבי"ח בשוא³, וכן מנוקד במחזור וורמייזא

1. ראה ערך יכל, קאהוט, ערוך השלם, פרך ד, עמוד 130 ב, למטה — 132: מילון בן-יהודה, פרך ד, ע' 2040 — 2042.

2. פִּיכּוּל = ב מ י ש י כ ו ל — יש בתענית ל ע"ב. — גם ר יהודה הלוי מפרש פביכול (כוזרי, מאמר שלישי, עג), ורק את המושג, ולא את מבנה המלה.

3. אותיות השימוש בכ"ל בלשון חז"ל נקראות פתיכות מסוימות בשוא. בלי יידוע, ויש מיידעים את השמות. עיין חנוך ילון, מבוא לניקוד

משנת 1272 בפיוט "רושע אור ישראל איומתו" (יוצר ליום ח' פסח) בפית החמישי "זכרוב גאונך וכו' פאליו לנגדך פְּכִיכּוֹל"⁴.
 ג. בסוף ימי הביניים מוצאים אנו פיאור על פביכול בדרך דרוש. ר' ישועה פן יוסף, פן החצי השני של המאה החמש עשרה, יליד אלג'יריה שעבר לספרד, מפרש את המלה בספרו "הליכות עולם" על פללי התלמוד (קושטנטינא שנת 1510) בזה הלשון: "פביכול . . . ר"ל התורה שנכתבה בכ"ב אותיות יכולה לומר דבר זה, אבל לנו אי אפשר. אי נמי (=או גם) כ"ב נוטריקון (=ראשי תיבות) פתוב פתורה" (=פ"כִיכּוֹל, פתוב פתורה יכול לומר". — נ"ב.).

ד. החירק הקטן של פביכול נקרא פתנועה עמומה, וגם נמצא ניקוד פ"ף פביכול בסגול במחזור רומי, ויש ששמעו, פנראה, פהגיית תנועת הפ"ף מעין פתח. וחכם תלמודי, שעיקר תורתו הוא התלמוד ואין לו עסק בדקדוק הלשון, אין תמה עליו, שפירש את ההגייה הרווחת בדרך של דרוש ואגדה, וקהל

המשנה, ירושלים, תשכ"ד, ע' 54, פסקה 12; יצחק שבטיאל בספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, ע' 342, יידע.

4. על מחזור ורמייזא ראה ד"ר דניאל גולדשמידט, קרית ספר ל"ד (תשי"ט), 388-396, 513-522; מלאכי בית-אריה, לשוננו כ"ט (תשכ"ה), 27-46, 80-102. על פיוט זה שבמחזור, לשוננו שם, ע' 28, הערה 5. תודתי נתונה לד"ר מ' בית-אריה על טרחתו בפדיקת ניקוד המלה שבמחזור פה"י.
 5. במאמר פביכול של נ' ברילל (ראה לקמן, פסקה ו'), ע' 6, הוא פותב: "ובמחזור רוסי פ"י מצאתי מניקוד פְּכִיכּוֹל" (הפחה פיו"ד הוא קמץ ספרדי). ואינו מביא מראה מקום.

הלומדים באותה תקופה, ספרדים, תימנים ואשפנזים⁶, קיפלו את פירושו זה, ונתפשטה בציבור הגיית **קְבִיכּוּל** בפתח צלול באות בי"ת, וגם בלשון יידיש⁷.

ה. פנגד קריאה זו וכנגד פירוש ר' ישעיה יצא בדברים חריפים ר' אליהו בחור אשפנזי בספר "תשבי" (שנת 1541). וכה דבריו: "קְבִיכּוּל⁸ שימשו בו הרבה בהגדרות בדברים שאינם כבוד כלפי מעלה כמו כי חזק הוא ממנו, קְבִיכּוּל כלפי מעלה אמרו כן, קורין אותו (=הוגין את הביטוי) קְבִיכּוּל⁸, ופירשו התורה שנתנה בכ"ב אותיות יכולה לומר פן, אבל לנו אי אפשר

6. מפאן אנו למדים, שהגיית מלה בלשון חכמים, שהיא שוה בפי העדות. עדין אינה ראייה לעתיקות ההגייה ולמקורותיה. בכך טעה, פנראה, בן־יהודה במילונו (ע' 2040 ב, הערה 1). הודיעו לי את הקריאה של החימנים מר' רצהבי ומר' שבטיאל, ואת של הספרדים מר שמואל שרפאני, וישר פזחם.

7. בילקוט שמעוני לפרשת חאת הברכה, רמז תתקנ"א, נמצא דרוש זה על "משה איש האלהים": "פשם שגזור אדם על אשתו ועושה, פך הקפ"ה משה גזור עליו ועושה". בעל "צאינה וראינה" מביא את הדרוש ומסיים: "דרום איז משה קְבִיכּוּל ווארן גערופן דר מאן פון נאט". בלשון יידיש קְבִיכּוּל הוא גם כינוי לה': דער קְבִיכּוּל (ביידיש מזרחית־צפונית der kav'yoχf' במזרחית דרומית: der kav'yuχf'). חנוך ילון ניקד בסנהדרין ו, ה קְבִיכּוּל, לפי העיקרון שלו במבוא לניקוד המשנה, עמ' 11: נתינת דעת למסורת קריאה של העדות.

8. "תשבי", הוצאה בעברית והוצאה מקבילה בעברית ורומית, שתיהן באיזנא שנת 1541. שם הערך מנוקד בהן ככפנים: קְבִיכּוּל בפתח ובסימני רסה, ובתרגום הרומי Cabeiachol.

9. במהדורה עם התרגום הרומי יש שינוי: "קְבִיכּוּל כלפי מעלה אמרו, ויש קורין אותו קְבִיכּוּל".

לומר. ולזה הפירוש אין טעם וריח מפני כמה דברים. האחד, שיותר נכון היה לומר בְּכִיכּוֹל, כמו שאמרו במדרש: נגילה ונשמחה בך, בְּתוֹרַה שְׁנַתְנָה בְּכ"ב אוֹתוֹת. והשני, שהיה ראוי להיכתב בשתי תיבות בְּכִיכּוֹל. השלישי, שהיה ראוי לומר בְּכִיכּוֹלָה, כי התורה לשון נקבה. לכן אני אומר, פי הכף והבית משמשיך פאחד, כמו שנמצא: שופטיך בְּבְרָאשׁוֹנָה ויועציך בְּבַתְחָלָה, כך בְּכִיכּוֹל הכף בשוא והבית בפתח, רוצה לומר התורה דיברה כלפי מעלה כְּמוֹ בְּכִיכּוֹל, פירוש כְּמוֹ פְּמִי שְׂיוֹכֵל לקבל המאמר ההוא". רא"ב מפרש את המלה כפירוש רש"י במגילה (לעיל פסקה ב'), ושם לקח אותו משם.

ו. אין חכמה ואין תבונה ואין עצה של מדקדקים לנגד פירוש דרושי עממי, ואפילו המדקדק ר' שמואל ארקיוולטי האיטלקי קיבל את פירוש ר' ישועה וכתב הוא בתחילת פרק א' (על אוֹתוֹת הא"ב) של ספרו ערוגת הבשם (ויניציאה 1602): "וכבר שגור בפי רבותינו כ"ב יכול, כלומר כ"ב אוֹתוֹת שהתורה מחוברת מהן יכולות לבאר דבר פלוני, לא לשון בשר ודם"¹⁰. ור' ישעיה הלוי הורוויץ האשכנזי מביא בספרו "שני לוחות הברית" (שגמר בשנת 1623)¹¹ את פירושי "הליכות עולם" לתיבת כְּכִיכּוֹל ואת פירוש רש"י ביומא ג' ע"ב, ואומר:

10. דפוס ליוורנו הבליטו וכתבו בסנהדרין ו, ה בְּכִיכּוֹל.

11. דפוס פיורדא, שנת 1764, בסוף הספר בחלק תורה שבע"פ, כלל לשונות סוגיות, מסודר לפי הא"ב, דף תו ע"א. בעל השל"ה היה בזמנו מן המועטים, שהבינו את ערך לימוד דקדוק הלשון. הוא פותח: "ולמדתם את בניכם פסדר הזה וכו' וגם חלק גדול מחכמת הדקדוק טוב ללמוד בעודו נער (של"ה, מסכת שבועות, דף קפא ע"א).

"נמצא לפירוש רש"י צריך לקרות פביכול בחירק תחת הפ"א
ושוא תחת הפי"ת"; ואינו מכריע.

ז. שינוי גמור בא פבירור המונח פביכול בהתחדש לימוד
המקרא והדקדוק בתקופת ההשפלה, או התחילו מתעסקים
בשאלת המבנה וההגייה שלו מבחינה דקדוקית. ד"ר נחום ברילל
פרסם בכתב העת "ישרון", פרך ז' (שנת 1871), ע' 1-6, מאמר
על פביכול ובא לידי מסקנה, שיש לקרוא פביכול בכ' חרוקה,
וכן קוראים מילוני התלמוד של לוי (1879) ושל קאהוט (1886)
ואחרים. מעניין הוא, שפתחילת המאה שלנו עוד ניקדו
מילונינו הגדול ללשון הישנה והחדשה הכריע לצד
פביכול. במילון העברי של י' גרוזבסקי דוד ילין, יפו, תרע"ט,
פתוב "פביכול פביכול (או פביכול)"; ובמילון עברי מאת יהודה
גור (גרוזבסקי), הוצאת דביר, ת"א, 1946, רק "פביכול,
פביכול". היום מנקדים בספרות ובמילונים עפ"ר פביכול,
והחזרה המלה ליושנה.

נוספות

לכתוב. — העירוני פרופ' ז' פן-חיים ומר מ' מדן על
הכתיב של פביכול פוי"ו במקום פי"ת הנמצא בכתב-יד.
במכילתא דר' שמעון בן יוחאי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ
מלמד, נמצא פביכול בע' 2, 72; כויכול בע' 68, 99; כויכול בע'
110; כויכל בע' 122; וכאן רשום בשינויי נוסחאות: כויכול

בכ"י ק' ומ' 12. על כתיב מעין זה פותב ר"ן בפירושו לאלפסי פתובות ז' על הנוסח בברכת האירוסין "והתיר לנו . . . על ידי חופה וקידושין": "וכתוב בספר העטור שעיקר הנסחא הוא ע"י חופה בקידושין בבי"ת, אלא מפני שהדייקנין קראוה לבי"ת ההיא רפה מפני שהיא סמוכה לה"א . . . טעו הסופרים וכתבו בוא"ו" (מובא בהיכל רש"י של יצחק אבינרי, פרך ג, עמ' קכ, א).

לפסקה א. — במימרות המרובות בכל ספרות חז"ל המגיעות לעשרות ולמאות מוסב פביכול על ה'. ורק זעיר שם זעיר שם פביכול מוסב על ישראל. פרם גם במאמרים מועטים אלו ההתנצלות שבמלה היא כלפי ה'. כמו שאומר רש"י במגילה: "לפי שדבר קשה הוא לומר שהקב"ה קץ בישראל אמר פביכול". הנוסח בספרי נשא, פסקה מב, שיש בו פביכול ביחס לשטן, "גדול השלום, שאפילו עובדי פוכבים (= שאפילו ישראל עובדים ע"ז) ושלום ביניהם, פביכול אין השטן נוגע בהם" (ספרי במדבר דברים, ע"י שמואל לוריא, ווילנא תרכ"ו, ע' 24, מובא בערוך השלם, ד' קלא, א-ב) אינו מקורי. נוסחאות שונים אלו ראייה לכך: בילקוט שמעוני, הושע ד, רמז תק"כ: "ושלום ביניהם, פביכול אינו יכול לשלוט בהם" (= אינו יכול להענישם); בבראשית רבה, נח, פרשה לח, ו: "ושלום ביניהם, אמר המקום: פביכול איני יכול לשלוט בהן"; בבראשית רבה, נשא, יא, ז: "ושלום ביניהם, פביכול אמר הקב"ה: אין השטן נוגע בהם".

12. כתיב זה, ביו"ד אחרי הפ"ף, מעיד על קריאה בכ"ף חרוקה (ראה למעלה, פסקה ב' וסוף פסקה ו').

לפסקה ב. — פירוש רש"י זה שבפסקה, המצוי מלבד במגילה כא ע"ב גם בחגיגה יא ע"ב, רואה את הבי"ת של **פביכול** כאות יחס של מושא. בעקבות רש"י הולכים ר' אליהו בחור (פסקה ה); ר"ש סיריליאנו בפירושו על ירושלמי ברכות, פרק ו, ריש הלכה א: "**פביכול**... פמו באתו שהשכל יכול לומר בו פן"; באכר בערכי מדרש (חרגום א"ז רבינוביק, עמ' 50) ואחרים. בסנהדרין צז ע"א וביזמא ג ע"ב יש לרש"י ביאור אחר (ר' ישעיה הורוויץ מביאו בשל"ה, לעיל ו): "כאלו יכולין לומר דבר זה, כאלו אפשר לומר פן". לפי זה הבי"ת של **פביכול** היא בי"ת פְּרִטְיִצִיפִיאלִית שבלשון חכמים, המצטרפת לבינוני במקרים מסוימים (פתיאור הפועל ועוד) במובן "בחור, פ...": "**פשוג, פמויד, פידוע** וכו'. **פביכול** = פמי שהוא בבחינת יכול לומר פן. פירוש שלישי מביא רש"י במנחות כח ע"ב, ובשם אחרים ביזמא ג ע"ב: **פביכול** = לו היה יכול להיות, לוא פשרי היה הדבר, וכנראה אינו מתקבל על דעתו.

לפסקה ד, הערה 7. — רק בלשון יידיש פירוש **פביכול** הוא גם הקב"ה, ולא בעברית של לשון חז"ל והרבנים. מילונים, שמביאים **פביכול** במימרות של התלמוד והמדרש ורש"י במובן הקב"ה, טועים ומטעים, ותמה אני, אם השתמש בו גם רש"י עגנון באחד מסיפוריו בדרך היידיש. בהכנסת פלה, ספר א, פרק ה, במעשה הרב בעל שתי עיניים, הוא פותב: "מיד אני רואה גדולתו של הקב"ה. כמה עולמות יש לו. כמה צדיקים יש לו בעולמו, אעפ"כ **פביכול** נוחן דעתו עליי לפרנסני". המביא ראייה מפאן על **פביכול** במובן הקב"ה אצל עגנון — טעות בידו.

המשפילים התחילו לכתוב פביכול במקום פאילו סתם, ובזמן האחרון נתפשט ביותר שימוש זה בעיתונות, ומן הראוי להימנע מפך ולומר פאילו. — פפי שראינו פביכול וכאילו הם שני מושגים שונים לגמרי, ובלשון חז"ל, ובפרט בירושלמי, מוצאים אנו את שתי המלים במאמר אחד במובנים השונים, כגון: "אותן שהיו אומרים, עורה למה תישן... וכי יש שינה לפני המקום וכו', אלא פביכול פאילו לפניו שינה בשעה שישראל בצרה" (ירושלמי סוטה ט, יא); מה ת"ל אשר פדית לך ממצרים, פביכול פאילו עצמך פדית (ירושלמי סופה ד, ג).

כא. בעלן, בלען

(מקור השם ותולדותיו)

התאב לדבר ומשתדל להשיגו נקרא בלשון יידיש פֶּאַלן (bal^{an}), וברבים בֶּאַלאַנים (balun^{im}, balon^{im}). ומשום שסבורים היו סופרי יידיש, ששורש השם הזה הנהו בעל, ופירושו האטימולוגי הוא 'תאב להיות בעל איזה דבר, לפיכך הנהיגו את הפתיב בעלן וניקדוהו בֶּעֲלָן-בֶּעֲלָנים.

ברם עיון בהגייה הליטאית של יידיש ושל העברית שלאחר המקרא הביאו את הפונולוגים של יידיש לפקפק בנכונות פתיב זה. שכן כלל יידי פונולוגי אומר, שהעיצורים ע', ה', א', הנקראים בשוא נח, שהם סוגרים את ההכרה, הוגים אותו בני ליטא כעיצור י': בֶּעֲתִי-בֶּעֲתִי, שֶּמְעֵנוּ-שֶּמְעֵנוּ" וכו', וכשיש חטף-פתח בעיצורים אלו במקום שוא נח, אין שמים לב ביידיש

לחטף והוגים את העיצורים האלו כבשוא נח, בסגירת ההברה: מאָל-מאָל; התְּלֵה-בֹת-הַתְּלֵה-בֹת; תְּעִנִית-תְּעִנִית; ביידיש מזרחית-דרומית; ואילו ביידיש ליטאית "מִיכל", "הַתְּלִיבֹת", "תְּיִנִית". לפי זה אין הבדל בין מְעֵלָה ובין מְעֵלָה שבעברית, והגיית שתיהן ביידיש דרומית "מְעֵלָה", ובליטאית "מְיֵלָה", כאילו שתיהן העי"ן שבהן בשוא נח¹.

על פי הפלל הזה הצורה בְּעֵלָן (=בְּעֵלָן) ראויה ליהגות בליטאית bajl^on, אבל, למעשה, השם הנ"ל הוא גם ביידיש ליטאית bal^on. לכן שיערו עמנואל אולסכנגר², ולפניו ש"י פיין³, שמקור השם הוא בלען. דבר זה הובהר הבהר היטב במחקרים המקיפים של פרופ' דב סדן יזכה לחיים ארוכים⁴ ושל פרופ' מרדכי קוסובר ז"ל⁵.

1. הגייה ליטאית זו אינה חדשה מקרוב באה, אלא כבר מצויה הייתה בין אשכנזים בהולנד לפני מאתיים שנה. בהגדה של פסח בחוץ ספר ארבע יסודות, אמשטרדם 1783 (דף יא ע"ב). מזהיר המחבר אלחנן שנאטיך, מלמד ילדי תלמוד תורה בהאג, מפני הקריאה המוטעית "שרגילין בה הרבה בני אדם שקורין ה"ה או עי"ן או אל"ף באות שניה כמו פת"ח אל"ף רי"ד בשוא נח לאחריה, למשל אהרן קורין אותו אִירן. י א ד י ר קורין יְדִיר, א ה ב ה קורין אותו אִיבה" וכר. — במאוחר, פגראה, התחילו ליטאים לקרוא בעלן בספרות שבכתב — "בִּילִין". ראה קוסובר במאמרו, עמ' 64, קריאת נחמיה פרפרקוביץ; וראה ראובן גורדיס, ספר טור-סיני, הוצאת החברה לחקר המקרא, עמ' 155.

2. במאמרו של פרופ' סדן, ראה הערה 4.

3. מילון בן-יהודה, עמ' 555, ערך בלען, ועמ' 578, הערה לערך בעלן.

4. לשוננו לעם, קונטרס קיח, ניסן-אייר תשכ"א, עמ' ג-י, 129-136.

5. לשוננו, כרך כז-כח, עמ' 58-65.

בלען שבספרות הרבנית פירושו 'רעבתן, גרגרן',
 ונראה לי, שמקורו בישעיה כח, ד: "פכפורה בטרם קיץ אשר
 יראה הרואה אותה, בעודה בכפו יקלענה". פירוש יקלענה הוא
 'חטיפה ובליעה מרוב תאוה'⁶. מפאן הרחיב
 הפועל בלע את מובנו ל'רעבתנות וזלילה'. ובפירוש
 מורחב זה ידועים לנו ערכים אלו: קלע, קליעה (מילון בן-יהודה,
 א', עמ' 554, מובאה ממדרש במדבר רצה, שעריכתו, פנראה,
 במאה השתים עשרה), קלעות או קלעות (ספר חסידים, סוף
 המאה השלוש עשרה, סדן במאמרו, עמ' 135), קליעות (נוסח
 אחר בס' חסידים, קוטובר, עמ' 59-60), קלענות (בן-יהודה, עמ'
 555, מספר "סור מע" של י"א מודינא משנת 1596). והערך
 העיקרי בקלען, שרשם בו בן-יהודה בעמ' 555 כמה מובאות,
 והישנה בהן מן המאה הארבע עשרה.

ברצוני להוסיף כמה מובאות עתיקות.

בזוהר חדש, מדרש הנעלם רות, לפרק ג, ז,
 "יאכל בועז וישת וייטב לכו", נאמרז כמה פללי התנהגות
 בסעודה: "פתח ההוא רווק ואמר וכו', שמינית, האוכל על
 שלחנו צריך שלא יהא גרגרן ובלען אלא כאוכל לפני
 המלך"; ובהמשך חזרה והרחבה בארמית: "תמינאה (=שמינית),
 דלא יהא גרגרן ובלען אלא כמאן דאכיל קמי מלכא,
 דברכתא לא שריא במעוי דההוא דאשתכח בלען אלא בההוא
 דלא אשתכח בלען" (=אלא כמי שאוכל לפני המלך, שהפרכה

6. בפירוש הרד"ק: בזמן שתהיה בכפו חכף יבלענה מרוב חמדתו
 אותה. ותרגום יונתן: דאם יחזי דחזי יתה כאילו היא בידיה יבלעניה.

אינה שורה במעיו של זה שנמצא בלען, אלא בזה שלא נמצא בלען). "ובלען איהו (=הוא) כעסן, דכתיב הלעיטני נא מן האדום האדום הזה, אורח הלעטה".

זוהר רעיא מהימנא, פינחס, דף רמ"ו ע"א, פותב בענייני סעודת שבת: "שתיחאה (=שישית), שלא יהא גרגרן ובלען על פתוריה דמלכא (=על שולחנו של המלך), כגוונא דעשו דאמר (=כמו עשו שאמר) הלעיטני אורח הלעטה, אלא באורח טחינה"⁷.

ובזוהר תרומה, דף קסח ע"ב, פתוב: "ואיצטריך דלא ישתכח בלען על פתוריה (=וצריך שלא ימצא בלען על שולחנו), דהא בלענו⁸ מסטרא אחרא הוא (=שהרי בלענות מן הצד השני, מצד הרע, השטן, היא), ורזא דא הלעיטני נא אורח בלענו" ("וזהו סוד הלעיטני נא בדרך בלענות").

בספר ארחות חיים, צנאות ר' אליעזר הגדול, לתלמיד ר' גרשום מאור הגולה שבראשית המאה

7. טחינה במובן 'טחינת האוכל בשיניים' רשומה במילון בן-יהודה, ד', עמ' 1866: "אח"כ טוחן אותו הבטן יותר מן הטחינה שטחנו אותו השנים בתחלה" (חובות הלכות לר' בחיי אבן פקודה); ובעמ' 1867: "ואם יאכל האדם במהרה ולא ייטיב לטחון מאכלו בשיניו כי ימהר לבלענו טרם יטחון כטוחנותיו גם זה מוקש גדול בכל הגוף" (אסף הרופא). מקור הפועל הוא "ויבטלי הטוחנות" (קהלת יב, ג).

8. בלענו = בלענו = בלענות, בהשמטת התי"ו בנפרד בלשון הארמית כבמקרא: מלכו אַחְרֵי (=מלכות אחרת) בנפרד, (דניאל ב, לט, מא), מלכות עֲלָם (=מלכות עולם) בנסמך (דניאל ג, לג).

האחת עשרה⁹, נמצא בסימן ל"ו: "כשתשב על שלחנך לאכול, דע שאתה עומד לפני המלך. אל תהי חצוף ובלען". נראה, שבעלי הזוהר לקחו את כלל ההתנהות הזה מספר ארחות חיים, שבו, פנראה, נתחדשה המלה בלען במובן 'ל ל ל ו ס ב א'.
 ושמא היה לשניהם מקור מדרשי ישן יותר.

ללשון הדיבור היידיש-מזרחית נכנס בלען ע"י לומדי זוהר וספרי מוסר בהרחבת מובנו מן 'להיטות לזלילה' אל 'להיטות לכל דבר', ושכחת מקור המלה הביאה את סופרי יידיש לטעות אטימולוגית ולכתיב מוטעה.

נוספות ל"בלען, בעלן"

השם בלען, המצוי בספרותנו בימי הביניים ובדורות האחרונים ונעלם פמעט לגמרי מן הספרות העברית, נתקיים אצל האשכנזים רק בלשון האימהות, ביידיש, ומשם הכניסוהו לספרותנו החדשה בהרחבת מובנו ובשינוי הפתיב, כביידיש¹⁰, סופרי התחייה. לפיכך ראוי לציין, שבראשית המאה השבע עשרה מספר חכם יהודי כולל איטלקי בן מנטובה, פי פפי הנשים היהודיות, שבודאי לשונן איטלקית הייתה, שגור שם זה לאנשים גרגרנים ולחיה זוללת אחת. הוא מוסיף שהשם העברי לגרגרן הוא "זולל". ואלו הם דבריו:

"במלכות סְוִיצִיָּאָה יש חיה אחת טמאה נקראת בלשונם פילפרוס (Vielfrass בגרמנית. — נ"ב). אחרים קראוה

9. רגילים ליחס ספר זה לחנא ר' אליעזר בן הורקנוס.

10. היינו בעלן. עיין שם.

רוסומאקה. אחרים גולוני (gola באיטלקית גרון, גם גרגרן). והיא ארוכה וגבוהה מעט על השועל בעל חי. ועובי גופו של בעל חי זה הוא ככלב גדול... ונקרא גולוני פי לעולם הוא אוכל ולא ישבע מרוב אכילה... והנשים שלנו קוראים לאנשים האכלנים **בולעמים** (=בולֶעָנִים. — נ"ב). מפני שכל מאןם הוא להשתמש מבית ה פ ל י ע ה. על פן במקום גולוני ייקרא אצלן **בולעם** (=בולֶעָן), ובלשון יון נקרא **פוליפאגוס** או **גאסטרימאגוס**... בלשוננו הקדוש זולל ובלשון ארמי זלזיל או **אסיט**¹¹ (שלטי הגבורים מאת אברהם הרופא בר' דוד משער אריה, פורטאליאונה, מנטובה שנת שע"ב, 1612).

כנראה, אין המחבר מפיר **בלען** בפתח. פרופ' יודל מארק טוען במאמרו "יידיש-העברישע און העברעיש-יידישע ניישאפונגען" (בספר שמואל ניגער-בוך, יוואָ, 1958, עמ' 137), שאין השם **פא לן** ביידיש משורש בלע [בלען]. פירוש **פא לן** הוא אדם הרוצה לראות משהו, להקשיב לחזן טוב, לעיין בספר יהודי וכו', ושורשו בעל. ה**פעלן** משתדל להשיג דבר, להגיע לחוניה, אבל בלי להיטות ותאותנות יתרה, ברם גם באיטלקית יש התפתחות כזאת: far gola פירושו: לעזור את התיאבון לאכילה וגם לעזור חשק להשיג דבר מה. מעניין, שהשם **בלעם** באות מ"ם¹² לגרגרן ורעבתן

11. רועה זוללים — דמתחבר לזולילי (משלי כח, ז), סוכא וזולל רוי

ואסיט (משלי כג, כא).

12. בחילוף מ"ם-נון נמצא בכתיב-יד אדן במקום אדם, וראה

נמצא לפי דברי מר יצחק שבטיאל ב"לשוננו לעם", מחזור כד, קונטרס רל"ג-רל"ד, עמ' 112, בדיבור הערבי (כצ"ל) של יהודי חימן.

ויש לשער, ששם זה במ"ם פולעם, פלעם קשור במדרש על קלע בפרשת נשא: בלע בן-בעור — והוא הנקרא על שם עשו שהיה בלע¹³ ומכר בכורתו בשביל בליעתו; בן-בעור — בנו של מי שעשה עצמו כבהמה, שנאמר הלעיטני וכו' (במדבר רבה יד, י). ובתרגום ירושלמי על "וימלך בלע בן-בעור" מוצאים אנו בנוסחאות: בלעם בן-בעור.

כב. "שבת שלום ומבורך"; "דת משה ויהודית"

הברכה שבת שלום השגורה בפנינו אינה נמצאת במקורות עתיקים, לא בתלמודים ומדרשים ולא בספרות הפוסקים, ויהודה גור משער במילונו¹ בדרך שמה, שמקורה בדברי הפרייטא "ביציאתו אומר (המבקר חולה בשבת) 'שבת היא מלועוק

פרופ' ד' בן-חיים, לשוננו כ"ב, עמ' 233; פרופ' י' קוטשר ז"ל, מבעיות המילונות של לשון חז"ל בס' ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, עמ' 37 (אוניברסיטת בראילן, תשל"ב).

13. בלע = בולע, במשקל קלך, עקב = מולך, עובד. בחקופה מאוחרת נוסף במשקל הפועל: בלען, בולען, בלעם, בולעם. לו נקרא שם זה — פניקודם של מילונים — בלע, לא היו מחדשים אח"כ בלען.

1. "מילון עברי" המורחב, הוצאת דביר, ת"א, חש"ו, עמ' 994 א, ערך "שבת".

ורפואה קרובה לבוא וכי' ושבתו בשלום" (שבת יב ע"ב).
והוא פותב שם, שהברכה מצויה בספר של"ה². באמצע חלק
מסכת שבת שבספר אנו קוראים: "אדם המבקר לחבירו בשבת
שחרית לא יאמר לו פדרך שאומר בחול 'צפרא טבא' רק יאמר
לו שבת שלום או 'שבת טוב'³".

הברכה המקובלת אצל ספרדים ו"חסידים" מעדת
האשכנזים בשלמותה שבת שלום ומבורך נמצאת בספר "חמדת
ימים"⁴. העיר לי מר מ' מדן, כי יש לה עדות קדומה יותר. ר'
יעקב עמדין מוסר בסידורו, ב"הנהגת ליל שבת"⁵: "וז"ל פתבי
האר": "פשתכנס לבית תאמר בקול רם שבת שלום ומבורך";
והוא מוסיף ואומר: "כך היה מנהג אמ"ה (אבי מורי הרב)
ז"ל"⁶.

2. ספר שני לוחות הכרית מאת ר' ישעיה הלוי הורוויץ, (1565–1630).
אח פתיבת הספר גמר המחבר בשנת 1623 בירושלים.
3. שם, דף קלה ע"ב, דפוס פיזרדא 1764.
4. דפוס ראשון תצ"ז. ראה מילון בן-יהודה, פרך י"ד, עמ' 6885.
5. [סידור עמודי שמים, אלטונה תק"ה, דף שדמ ע"ב (=סידור בית
יעקב, לעמבערג תרס"ד ומהדורות צילום שונות, עמ' קנ)].
6. [חכם צבי, אביו של ר' יעקב עמדין, נפטר בשנת תע"ח, פעשרים
שנה לפני שיצא "חמדת ימים". חכם צבי ובנו רי"ע היו רחוקים מלהשתמש
במקורות מעין ס' "חמדת ימים" החשוד בשבתאות, ואין ספק כי צאה להם
הנוסחה הנ"ל מפתבי האר"י ממש.
במקורות אחרים, המסתמכים על מסורת האר"י, פגון ס' "נגיד ומצה",
"שולחן ערוך של האר"י", "חמדת ישראל" לר' שמואל ויטל (מהדורת ר'
חיים אלעזר שפירא ממונקאטש), סידור ר' שבתי מראשקוב ועוד נמצאת
הפסקה הנ"ל בשם האר"י ללא התיבה "ומבורך": "שבת שלום" —
מ"מ].

ברכה זו התמיהה מפבר כמה מבעלי לשון: א. בצירוף של שני הלואים השונים לשם-העצם שבת — לנאי ראשון שם-עצם שהוא סומך (בנגיטיב), ואחריו לואי שם-תואר (בנומינאטיב) — ב. בצורת התואר הפא בלשון זכר, ושבת הרי היא שם נקבה, ומוטב היה לטבוע את מטבע הברכה בזה הלשון: "שבת שלום וברכה", או "שבת שלום, שבת מבורכת"⁷.

הקושיה השנייה אינה קושיה. אמנם במקרא, במשנה ובתלמוד, אף בספרות שלאחריהן, שבת היא לשון נקבה. אולם יש במקרא בלשון זכר: "שומר שבת מחללו (= מחלל אותה), את יום השבת, ישעיה נז, ב; נז, ו)⁸; וביטוי זה, שהוא עיקר גדול בשבת, שגור פפי העם והשפיע גם על השימוש של שבת בלשון זכר, שנמצא כאן וכאן בספרות הרבנית. מחבר זמר "כל מקדש" לליל שבת הכניס את הביטוי שבישעיה בתחילת הזמר:

7. ראה "יד הלשון" של יצחק אבינרי. עמ' 539.

8. ועוד בשני מקומות: "עולת שבת בשבת" (במדבר כח, ו), ו"מד

שבת בשבתו" (ישעיהו סו, כג).

9. ראה למעלה בדברי של"ה "שבת טוב". גם נפוץ בספרות "שבת הגדול" (שאיך פירושו אלא "השבת הגדולה"): שבת שלפני הפסח נהגו העם לקרותו שבת הגדול, ואינן יודעין למה (סידור רש"י בעריכת ר' יעקב פריימן, תרע"ב, ס"י שנ"ב, עמ' 171; מחזור ויטרי לרבנו שמחה, מתלמידי רש"י, מהדורת ר' שמעון הורוויץ, תרפ"ג, ס"י רנ"ט, עמ' 222. שניהם כמאה הי"ב). "מצאתי בפורס שחיבר רש"י: שבת שלפני הפסח נהגו לקרותו שבת הגדול... וכן נהגו לקרות שבתות של של רגלים... טעם אחר, לפי שמאחרין העם בשבת שלפני הפסח לשמוע הדרשה עד אחר חצות סמוך למנחה" (שבלי הלקט מאת ר' צדקיה בר אברהם הרופא כמאה הי"ג, מהדורת שלמה פופר, תרמ"ז, ס"י ר"ה).

"כל מקדש שביעי פראוי לו, כל שומר שבת פדת מחללו".
בהמשך הזמר פייט: "המאחרים לצאת מן השבת וממהרים
לבוא, שמחים לשמרו ולערב עירובו". בזמר אחר
לליל שבת ("יום שבת קודש הוא") שרים: "בא שבת —
בא" מנוחה"¹⁰.

גם את צירוף הלואים השונים אפשר לישב מבחינת חוקי
הלשון. עניין הקיצור בלשונות (אליפסה) ידוע. ועל דרך זו
בלשון העברית כבר דיבר התנא ר' אליעזר בנו של ר' יוסי
הגלילי בשלושים ושתיים מידות שלו. המידה התשיעית אצלו
היא דרך קצרה. גם מדקדקינו ומפרשינו הראשונים
ידעוה. ספר הרקמה של ר' יונה אבן ג'נאח הקדיש לה שער
שלם¹¹. כאן בברכה בא הקיצור עקב נטיית מברכים להשמיט
בפעם השנייה את השם שבת, משום שאין בו שינוי ניפר בהגייה
לכשישנה (שבת שלום, שבת מבורך). אולם קיצור מעין זה
חידוש הוא, ואינו מצוי לא במקרא ולא בספרות שלאחריו.
לכאורה אפשר להביא דוגמה אחת לצירוף פזה מן המשנה.
בכתובות ז, ומצינו: "העוברת על דת משה ויהודית
(לואי ראשון שם-עצם ולואי שני שם-תואר). נוסח זה ישנו לא
בדפוסים בלבד, אלא גם בכתב-יד עתיקים, פגון בכ"י

10. כך הלשון בתוספות סנהדרין לח ע"א, ד"ה חצבה. ראה י"ח טכיוב,
אוצר המשלים והפתגמים, עמ' 75; י' אבינרי, היכל רש"י, כרך ד, עמ' פה.
הקדמת הפועל לשם גרמה אף היא ללשון זכר, והפועל הראשון גרר את חזרת
הפועל באותו לשון.

11. שער כ"ה (כ"ד), כרך א', עמ' רסג-רצג, מהדורת מיכאל וילנסקי,
הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ד.

קימפריג', הוצאת ר' לו (פכ"י קאופמן ובכ"י פארמה א' הנוסח הוא דת משה ויהודים). גם במשנה זו לפי הנוסח שלנו שם העצם המוגדר אם יישנה לא ישתנה, וזה היה עשוי לגרום להשמטה. כך נראה בהשקפה ראשונה. אלא לאחר עיון בנוסחאות השונות של הביטוי עולה על הדעת, שבצירוף "דת יהודית" אין יהודית שם-תואר, אלא שם-עצם (תואר סובסטאנטיבי), ופירושו אישה יהודית, יהודייה. ייתכן שצירוף זה הוא יצירה בבליית. פלשון א"י אמרו "דת יהודים" פלשון פתבי-היד, שיש בהם מנוסח א"י המקורי. מוצאים אנו לשון זו גם בנוסח פתובה של הדיטות בימי המשנה: "אמר להן הלל הזקן: הוציאו פתובת אימותיכן; והוציאו פתובת אימותיהן ומצאו פתובת בהן: לכשתיפנסו לביתי תהוין לי לאינתו פדת משה ויהודאי (ירושלמי פתובות ד, ח)¹². רש"י מפרש: "דת יהודית, שנהגו פנות ישראל" (פתובות עב ע"א), "עוברת על דת יהודית, שאינה צנועה" (סוטה כה ע"א). גם הרמב"ם אומר: "ואיזו היא דת יהודית? הוא מנהג הצניעות שנהגו פנות ישראל" (הלכ' אישות כד, יב). מפאן שמא ניתן לשער, שאנשי בבל קראו לצניעות פת ישראל דת יהודית, ומטבע זה נכנס למשנה הבבליית ודחה את הצורה המקורית.

12. בתוספתא פתובות ד, ט: "הוציאו לו וכתוב בה פשתיפנס לביתי תהא לי לאיתחזי פדת משה וישראל". ושם ז, ט: "שלא נהג עתה פדת משה וישראל. שלא נהג עמו פדת משה וישראל".

כג. פְּנֵרֶת במקרא ובשידורי ישראל

הרדיו בהודעותיו על מזג האויר בבקעת פְּנֵרֶת¹ מזכה אותנו בשלושה שמות לבקעה זו: "בקעת פְּנֵרֶת, בקעת פְּנֵרֶת, בקעת פְּנֵרֶת", ופעמים בהבלטת תנועת a (קמץ?) של הנו"ן.

מה מקור הגייה משולשת זו? במקרא ישנו לשם פְּנֵרֶת ארבע פעמים, ובשלושה מקומות הוא נמצא בלשון רבים פְּנֵרֶת²: יהושע יא, ב; יהושע יב, ג; מלכים א' טו, כ. בכתב-היד העתיקים מאספולת משפחת בן-אשר מוצאים אנו שלושה ניקודים בשם זה: בכ"י קאהיר של נביאים מנוקד בס' מלכים פְּנֵרֶת בדגש חזק, כלומר בהכפלת הנו"ן, ואילו בשני המקומות שבס' יהושע הניקוד פְּנֵרֶת במתג ובלי דגש, וכן מנוקד פתנ"ך ירושלים, מהדורת קאסוטו-הרטום; בכתר ארם-צובה (חלב) ובכ"י לנינגראד, שמהדורת קיטל-קאלה מיוסדת עליו, מנוקד

-
1. בפנינו הרביעי לידיעת הארץ של החברה העברית. לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בשנת תש"ח הראה פרופ' שמואל ייבין בהרצאתו, שהייתה מסביב לפנרת רשת צפופה של יישובים, ולכן חידש את השם ארץ פְּנֵרֶת ("ארץ פְּנֵרֶת" בעריכת ש' ייבין ח"ז הירשבורג, תשי"א, עמ' 27 ואילך). וראוי להעיר, שהרד"ק פותב על נגב פְּנֵרֶת (יהושע יא, ב) ועל כל פְּנֵרֶת (מ"א טו, כ): "פְּנֵרֶת, קיבוץ (=לשון רבים) פְּנֵרֶת... רצה לומר שהיו מקומות נחלקים וכלם היו שמנים".
 2. בצירוף ים יש ים-פְּנֵרֶת (יהושע יג, כז), ים פְּנֵרֶת (שם יב, ג).

בפעם הראשונה כְּנָרוֹת³, ובשני המקומות האחרים כְּנָרוֹת בלי מתג. בעל "מנחת שי" העיר במל"א: "בספרים מדויקים הפ"ף במאריך (=מתג, — נ"ב) והנו"ן רפה ובשוא לבדו — ובמקצת ספרים בחטף פתח — וכמוהו פנרות דיהושע סי' י"א וסי' י"ב". כך נהגו גם מהדורות לטריס⁴, קורן וסנאיית, שהכניסו אחדות בניקוד השם כְּנָרוֹת (במתג).

הניקודים האלו של נקדני טבריה מראים לנו שלושה שלבים בהתפתחות הגיית פנרות: שלב ראשון הוא כְּנָרוֹת, לשון רבים של כְּנָרַת, כמו אַגְרַת-אַגְרוֹת (כשמות ממשקל פֶּעַל: דְּבַר-דְּבָרוֹת, כְּסָא-כְּסָאוֹת, עוֹר, עוֹרַת-עוֹרִים, עוֹרוֹת). שלב שני הוא כְּנָרוֹת, בהשמטת הדגש ובמתג, פלומר בנו"ן אחת ובשוא נע (שהוא בהגיית נקדני טבריה כְּנָרוֹת); ושלב אחרון — כְּנָרוֹת בשוא נח (kinrot < kin^arot < kinn^arot). בהגייתנו הספרדית, אשר שוא נע בה פעין סגול חטוף, נהגית תיבת כְּנָרוֹת kinn^erot. הקוראים ברדיו כְּנָרוֹת נוהגים, כאילו אנו חיים בתקופת נקדני טבריה⁵. אל לנו להיתפס בשימוש יום-יומי לחיפוש צורות

-
3. ההגייה היסודית של שוא נע הייתה אצל נקדני טבריה מעין a, שסימנה בצורות מסוימות בחטף פתח. יש מרבים בכך, ויש ממעיטים. על צירוף המתג כאן בכ"י חלב פותב פרופ' ישראל ייבין, שהוא בא מסיבה פוניטית, להדגיש את נעות הנו"ן (פתח ארם צובה, הוצאת האוניברסיטה העברית ירושלים, תשכ"ט, עמ' 23).
 4. בתנ"ך לטריס בן שני טורים, 1928, 1935 רק בס' מלכים כְּנָרוֹת, ואילו בשני המקומות ביהושע כְּנָרוֹת בדרגש ובחטף.
 5. פרופ' אהרן דותן אומר על חטף פתח כזה בניקוד המקרא: "ספרדים בעלי מסורת של הגיית שווא e, שקיבלו עם סימני הניקוד הטברני גם חטף

יוצאות דופן. ולשם מה לנו שתיים או שלוש צורות לשם אחד?
מוטב לתפוס לשון אחת.

כד. לשון הרע, צין הרע

ל ש ו ן

שם זה משמש במקרא בדרך כלל בלשון נקבה, ומעט נמצא בלשון זכר (לשון נקבה פי שלושה מלשון זכר); ובלשון חכמים שתי הצורות נפוצות הרבה. בלשון זכר בייחוד בצירופים בלשון הוזה (בלשון הוזה), לשון עברי (יש גם לשון עברית), לשון ארמי וכיוצא בהם: "רבי יהודה אומר: וענתה ואמרה פכה — עד שתאמר בלשון הוזה" (משנה סוטה ז, ד); "נמתי לו בלשון הוזה" (תוספתא נזיר ה, א; אהילות ד, יד); "ויאמר ה' מסיני בא — זה לשון עברי; וזרח משעיר למו — זה לשון רומי; הופיע מהר פארן — זה לשון ערבי; ואתה מרבבת קדש — זה לשון ארמי" (ספרי דברים, פיסקא שמג, וזאת הפרכה); "ד' לשונות נאים שישתמש בהן העולם ואלו הן: לעז לזמר, רומי לקרב, סורסי לאיליאי (=לקינה), עברי לדיבור" (ירושלמי מגילה א, ט; סוטה ז, ב). לשון עברי שבלשון חכמים נתפשט בימי הביניים, ואף המשפילים השתמשו בצורה זו בפרוזה. וכן קרא י"ל בן-זאב

פתח זה הכניסו מהומה אל ביתם". גם בימינו יש ספרי תנ"ך וסידורי תפילה המרבים בחטפים אלו באותיות לא-גרזניות ומנקדים הֶלְלוּיָהּ, קָרְכוּ וכיוצא באלו. פלוס נתחיל ונאמר למשל בדיבור יום יום "מאה ושבע עשרה שנה", כמו שנתקד בכמה היוצאות התנ"ך במלכים א' יד, כא?

לדקדוקו "תלמוד לשון עברי" (שנת תקנ"ו), אלא שאת השיר שבהקדמתו שחיבר "לתפארת לשון עברי" פתח בחרוז זה: אם הלשונות, שפ ת ע ב ר , לשון תפארת" וכו'. שם הדקדוק של יהושע שטיינברג הוא מערכי לשון עבר (תרמ"ד), ובסוף "פתח דבר" הוא מדבר על תורת שפת עבר.

ה' הידיעה

בהרבה צירופים של שם-עצם עם שם-תואר באה בלשון חכמים ה' הידיעה בשם-התואר בלבד: פנסת הגדולה (אבות א, א-ב), מים הרעים (שם א, יא), שער העליון (שקלים ו, ג)¹. וכבר במקרא נמצא שער העליון (יחזקאל ט, ב), מבוא השלישי (ירמיה לח, יד), יום הששי (בראשית א, לא) ועוד מועטים. מתקני לשון התפילה שבתקופת ההשכלה תיקנו במקום אב הרחמן שבתפילת "ברוך שאמר" ובשאר מקומות, המצוי עד היום בסידורי הספרדים, וכתבו האב הרחמן². בנוסח של פרקי אבות פנסת הגדולה, מים הרעים לא נגעו.

לשון הרע

מן האמור נבין את הביטוי לשון הרע שבלשון חכמים, השגור בפנינו בעברית וישנו גם בידיש, ולא נמצא שמץ פסול בהעדרה של ה' הידיעה בשם-העצם ובשימוש בלשון זכר.

1. ראה מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, דביר, ת"א, תרצ"ו, עמ' 56, סע' 2.86.

2. וכבר קדם בזה ר' דוד אבודרהם (אמצע המאה הי"ד), ששינה במקומות רבים את לשון התפילה והתאימה לדקדוק המקרא.

במאמר אחד מוצאים אנו את ה' הידיעה בשתי המלים, הלשון הרע: "ולמה נקרא שמו לשון הרע לשון שלישי? שהוא הורג שלשה, האומרו והמקבלו ומי שנאמר עליו וכו'. אמר (הנחש) להן: שהוא גרם לי שאמרתי לשון הרע. ומה היה הלשון הרע וכו' (דברים רכה ה, י. ראם וילנא, תרמ"ה, וגם מהדורת ש' ליברמן השנייה, תשכ"א). במקום לשון הרע, יש גם לשון רע (מכילתא דר' ישמעאל, מהדורת הורוויץ-רפין, עמ' 14-15, שמות יב, ו): "שלא נחשדו על לשון רע" פעמיים בכ"י אוקספורד³. גם בארמית הארץ-ישראלית יש לישן פיש בלשון זכר (ירושלמי תענית ב, א); ובידוע לישנא פישא⁴ (ירושלמי נזיר ה, ג). לשון שלישי העברי הוא בארמית לישן תליתאי (ת"י ויקרא יט, טז, לא תלך רכיל, ובבלי ערכין ט ע"ב). ההגייה לשון הרע מקובלת בודוי של יום הפיפורים אצל ספרדים ואשכנזים: "על חטא שחטאנו לפניך בלשון הרע"⁵; וגם בתפילת רבי המזרחית בסידורי הספרדים, ובנוסח ספרד של ה"חסידיים" האשכנזים ובנוסח המחזור פמנהג איטלייאני, ליורנו 1856,

3. קשה לראות ב"לשון רע". ובפרט בצירוף "לשון שלישי", נסמך וסומך.

4. בבבלי תמיד לישנא פישא (מגילה יג ע"ב; מועד קטן טז ע"א) בסימן הידוע. גם במוכן של לא-מיודע, שפן קיפח הסימן את הוראתו בארמית המזרחית.

5. בסידור "עבודת ישראל" יש כאן "תיקון": בלשון הרע. בסדר התפילה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד (דניאל גולדשמידט, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ספר ד, עמ' 210) אין בנוסח הודוי "על חטא" זה, וכן אינו בנוסח החימני.

"יהי רצון מלפניך וכו' שתצילנו היום ובכל יום וכו' משכן רע, מפגע רע, מַעַיִן הַרְעָה, מַלְשׁוֹן הַרְעָה⁶ וכו'", הנאמרת אחר ברכות הפוקר. ויש עדות עתיקה לקריאה זו: "והגיד הכהן וכו': אין הנגעין באין אילא על לשון הרע⁷, שכן מצינו במקרא, שלא שלא נייענשה אילא על לשון הרע⁷ וכו'". שמא הגייה זו בבלי תהיא, שנתקבלה ע"י לומדי תלמוד בבלי, ומפאן נכנסה גם לידיש. בכ"י קאופמן של המשנה מן המאה הי"ג, שיש בו מנוסח א"י, מוצאים אנו בערכין ג, ה, לְשׁוֹן הַרְעָה בסמיכות⁸.

עין הרע

במשנה יש:

- (א) עין רעה, שפירושה מידת הקמצנות, ולעומתה עין יפה במובן מידת הנדיבות (ועין בינונית, תרומות ד, ג);
 (ב) עין רעה (אבות ב, ט; ה, יט) שהיא קנאה — לעומת עין טובה, שהיא העדר קנאה⁹.

-
6. בגמרא (ברכות טז ע"ב) אין בתפילת רבי "מעין הרע, מלשון הרע". במנהג איטליאני יש "לשון הרע", ואין "עין הרע".
 7. תורת כהנים, עפ"י כתב־יד רומי מנוקד, הוצאת ביהמ"ד לרבנים באמריקה, ניו יורק תשי"ז, עמ' [שא] לויקרא יד, לה. המלים המוכאות פאן בניקוד מנוקדות בכה"י בסימני ניקוד בבליים.
 8. בסידורי התימנים, גם בחפלאל עם "עץ חיים", גם ב"תפלת כל פה" של הרב ר' אברהם אלמדאף ושל הרב ר' שלום הלוי וגם בחפלאל "שיבת ציון" של הרב ר' יוסף קאפח, מנוקד בלשון הרע, וראה לקמן הערה 12.
 9. ראה פירוש חנוך אלבק בשישה סדרי משנה, הוצאת מוסד ביאליק, תשי"ג.

אין במשנה (אבות ב, יא), פ"י קאופמן וכ"י קימברידג' —
 לו, עין הרע כבדפוסים שלנו ("עין הרע ויצר הרע וכו' מוציאין
 את האדם מן העולם"), פי אם עין רעה (ויצר הרע)¹⁰. פירוש
 משנה זו גם הוא קנאה (ותאוה), כמו באבות ד, כא⁹, ולא
 מ ב ט מ ז י ק. כמובנו של עין הרע, המקובל בספרות ובלשון
 הדיבור העברי והידי. בכ"י פארמה מן המאה הי"ג הנוסח כאן
 כנוסח שלנו, עין הרע. ואולי הושפע מן יצר הרע, הסמוך לו. גם
 לר' יונה גירודני (נולד בסביבות שנת 1200) נוסח זה, והוא פותב
 בפירושו לאבות ב, יא: "עין הרע, פי מי שאינו שמח בחלקו
 ועוין את חברו וכו', והוא גורם רע לעצמו ולחברו, כאשר אמרו
 חכמי הטבע: מפל אשר לרעהו אויר עולה מן המחשבה ההוא
 ושורף את הדברים שעוין אותם בעיניו הרע" (בעינו הרע? —
 נ"ב). כנראה, מבחין הוא בין עין רעה בלשון נקבה, שהיא
 קמצנות, ובין עין רע בלשון זכר ובנפרד(?), שפירושו
 עין מזיקה. גם ר"ע מפרטנורא (במאה הט"ו) מביא בשם
 "יש אומרים" פירוש זה: "שמכניס עין הרע בממון
 חבירו או בבניו ומזיק לו". למעתיקי תלמוד בבלי לא
 נתגבש שימוש קבוע לביטוי זה. נמצא בש"ס ראם וילנא: עין רע
 (פעם אחת), עין רעה (3), עין הרע (4), בס"ה 8 פעמים בכל
 הבבלי (בלשון ארמי בבבלי עינא בישא 10–11 פעמים). הפועל
 כאן בלשון נקבה: "אין העין שולטת", "שלא תשלוט
 עין הרע", "שלא תשלוט עין רע". בב"ב קיח ע"א: "שלא

10. גם בחפלאל הוצאת ר' יוסף חבארה עפ"י פ"י אלבשירי, תשכ"ד,
 ירושלים: עין רעה ויצר הרע. בכ"י זה אין תפילת רבי המורחבת.

ת ש ל ו ט ב כ ם ע י ן ר ע"; ו ב כ"י מ י נ כ ן מ ש נ ת 1343: "ש לא
י ש ל ו ט ב כ ם ע י ן ר ע"; ב כ"י ה מ פ ו ר ג (מ ס כ ת נ ו י ק י ן 1184:
"ש לא ת ש ל ו ט ב כ ם ע י ן ר ע"ה"¹¹.

ב ס י פ ו ם : ב ק ר י א ת נ ו ו ב ד י ב ו ר נ ו מ ק ו ב ל ע י ן הָרַע כ מ ו
ב ת פ י ל ת "י ה י"ר ש ת צ י ל נ ו ו כ ר": מְעִיֵן הָרַע, מְלֻשׁוֹן הָרַע"¹².
ה ג י י ה ז ו ב ל שׁוֹן ז כ ר, א ע פ"י ש ש ם ע י ן ה ו א ב י ן
ב מ ק ר א ו ב י ן ב ל שׁוֹן ש א ח ר ה מ ק ר א ת מ י ד פ ל שׁוֹן נ ק ב ה, י ש ן ה
נ ו ש נ ה ה י א, ב ת ש ש מ א ו ת ש נ ה ו י ו ת ר (ב כ"י מ י נ כ ן),
ו א י ן ל ש נ ו ת ה"¹³.

11. בארמית: "דלא שלטא עינא בישא" — בלשון נקבה. עינא
בארמית לשון נקבה; וכן בתרגומים לתורה, לנביאים ולפסוקים. בתרגום
הירושלמי, בראשית מב, ה, הוצ' חורב תש"ח, צילום דפוס וינא תרי"ט: דלא
ישלוט בהון עינא בישא — בטעות.

12. מחמיהה קריאת החימנים בתפילה זו: "משכן רע, מפגע רע, מְעִיֵן
הָרַע, מְלֻשׁוֹן הָרַע. — ניקוד משניות ליורנו וגם של חנוך ילון בקריאתנו.

13. אחת התופעות החשובות בענייני לשון היא זיווג המלות.
ר' יונה אבן ג'נאח מדבר עליו ב"הרקמה", עמ' כג, 11–12 (מהדורת מ'
וילנסקי, האקדמיה ללשון העברית, תשכ"ד) ומביא מְדִיחַ וּמְלִיחַ (חולץ קיג,
ע"א בנוסחאות), מוּצָאָךְ וּמוּבָאָךְ (ש"ב ג, כה) ועוד. יעקב פארט מעיר (ספר
היובל לת' נלדקה, Orientalische Studien, 1906, עמ' 787–796) על "ימים
ושנים", "ימני ושמאלני", "סיפא ורישא" וכיוצא בהם. בצדק מכשיר ח' ילון
(ב"קונטרסים לענייני הלשון העברית" ב, 89) "לא יאומן כי יסופר" מטעם
זיווג המלים. אף פאן זיווג הצירופים "עין הָרַע — לְשׁוֹן הָרַע" גרם.

בוה הלשון

הפינויים הרומזים האדייקטיביים מצטרפים לשם-העצם בדרכים שונות:

- 1) בדרך המקראית, בהצטרפות ה' הידיעה גם לשם המתואר וגם לפינוי הרומז הבא אחריו: הדבר הזה, הארץ הזאת.
- 2) צירופים יש במקרא, שהפינוי הרומז האדייקטיבי בא לפני השם המוגדר בלי ה"א: זה משה האיש (= "משה האיש הזה", שמות לב, כג); זה היס גדול ורחב ידים (= "היס הזה גדול וכו' ", תהלים קד, כה). מקרים אלו מספר הם, ונער יכתבם.
- 3) בלשון חכמים נמצאים מעטים בדרך א' פבמקרא: מה נשתנה הלילה הזה (פסחים י, ד); המדינה הזאת (יבמות טז, ו).
- 4) ברם ברוב הצירופים באים בדרך כלל בלשון חכמים השם המוגדר תחילה, והפינוי הרומז המגדיר אחריו, ושניהם בלי ה' הידיעה: בית זה, מידה זו.
- 5) ויש בלשון חכמים צירופים מספר בדרך זו: זה מדרש דרש (כתובות ד, ו); זו טעות טעה (נזיר ה, ד), אין זו דרך (= "אין הדרך הזאת") מוציאתה — מוציאתו — מידי עבירה (יבמות ט, ו-ז).
- 6) ובכ"י מינכן במשנה יבמות: לא זו הדרך מוציאתה וכו' (שמא בשגרת הכתיבה בימי הביניים).
- 7) בימי הביניים התפשט שימוש זה: השלישי בזה הפרשה (רד"ק, ירמיה לב, לה); ואנשי המדות יבינו אלה הסודות, אלה השמים והארץ הם הרקיע והיבשה, זאת העדות איננה ברורה (ר' אברהם בן עזרא, בראשית א, א); וטעם כל אלו החשבונות, כל דבר ודבר מאלו הדברים, אנו סומכין על זה האיש (רמב"ם, משנה תורה, קידוש החודש יז, כה); עבור לפינוי בזה ראש השנה (קליר, פיוט אָת חיל לא' ראש השנה). נפוץ ביותר המטבע בזה הלשון: נפתולי אלהים, חזוקים גדולים וכו' לפיכך אמרה בזה הלשון (רד"ק, בראשית ל, ח) והרבה

בפירושו; הרשאת שליח וכר' הורגלו עתה לכתוב בזה הלשון (מרדכי, גיטין, סי' תסט); ומזה בא הרבה במדרשו של ר' שמעון בן יוחאי וכר' ומהם בזה הלשון (ר' ישעיה הלוי הורוויץ, של"ה, הקדמה, שער הגדול, דף לא ע"ב). מטבע זה משמש בכל הדורות מימי מפרשי המקרא הראשונים ועד ימינו וגם בספרות החדשה: ובוה הלשון השיבו לו (עגנון, ספר "האש והעצים", לפי הצער השכר", פרק ט) ועוד הרבה. הפותב בזה הלשון מזייף מטבע שטבעו חכמי ימי הביניים והמשמש פבר פתשע מאות שנה.

עברי (בעברית וביידיש)

לשון עברי, המצוי בלשון חכמים ובלשון ימי הביניים, הביא לשימוש גם צורה מקוצרת, עברי בלבד: בתוספות אנו קוראים: "ואפילו עֲקָרוֹת קְיָבוֹן, פִּירֵשׁ רִש"י אפילו עֲקָרוֹת קְיָבוֹן שאין בו חרגום, שצריך לקרותו ג' פעמים בעברי" (ברכות ח ע"ב); "ובעברי נמצא ב' במקום מ'. הנותר בנשר ובלחם, ויקרא ח, לב, פירושו מבשר" (ערוגת הפושם מאת ר' אברהם בר' עזריאל במאה הי"ג, מהדורת אפרים א' אורפך, תרצ"ט); "חוק שביעי: על המלמדים שלא ילמדו הנערים בע"פ פי אם במכתב (=מעל הפתב. — נ"ב), למען ילעזו להם התרגום (=תרגום אונקלוס) על המכתב כמו שלועזין העברי" (חוקי התורה מן המאה הי"ג, מובאים ב"מקורות לתולדות החינוך בישראל", מאת ר' שמחה אסף, ת"א, תרפ"ה, פרך א, יא); "ובשנה השנייה שהיא שנת שביעית לנער ילמד תרגום במכתב ולא על פה וילעז התרגום כמו העברי" (שם, עמ' טו); "כבר ספרנו וכר' זה מה שכתוב וכר' ויקראו בספר בתורת האלקים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא, הפוונה שמתחלה הקראו את העברי. אחר תרגמוהו בשפתם" (מורה נבוכי הזמן של ר"נ קרוכמאל, מהדורת ש' רבידוביץ, ברלין תרפ"ד, ע' סג).

יש עברי במובן קריאה רהוטה: "ובכל קנינך קנה בינה — שיהא לו רב, שידע אע"פ שאינו לומד אלא עברי צריך שיהא מבין מה לומד"

(ס' חסידים לר' יהודה החסיד, בסוף המאה הי"ב, מהדורת ר' ראובן מרגליות, מוסד הרב קוק, עמוד רמ"ב ש"ד; מהדורת ר' יהודה ויסטינצקי ופריימן, תרפ"ד, עמ' 208, סי' תתכ). ב"חדר" היה לימוד עברי הדרגה הגבוהה בהוראת הקריאה¹. "עוד היינו חוזרים בכל יום על ח"י פרקים עברי, משנה בקריאה מהירה" (ס' תורת קטן של המלמד האשפנוזי גדליה טייקיס. מקורות לתולדות החינוך, א, עמ' ר"ז)².

כה. אות באות

הביטוי **אות באות** שבספרות העתיקה נפוץ מאוד, והוא נמצא מן המאה האחת עשרה עד ימינו, אולם במילונים החדשים אינו רשום בערך **אות בכלל**, או רק כחידוש של ימינו. עקב השקידה על הספרות הרבנית נכנס גם ללשון הדיבור, הידיש של האשכנזים המזרחיים פהגיית השוא הנע של הפי"ת ובהגיית האל"ף פהגה סותם סדקי פהגייתנו בלשון העברית.

1. ראה אליעזר מאיר ליפשיץ, פתבים, תש"ו, פרך א, "החדר", עמ'

שנב.

2. בספר היזבל לשמואל קרויס, עמ' 127, מביא ר' דוד ילין מתשובות

תלמידי מנחם מאמר בשם "השגה ערוכה ושמורה בכל על דונש אשר מחפאר וכו' שאין נכון לשקול לשון עברי בפלס לשון ערבי ולצקת שירי עברי בחרטי ערבי". ילון מתקן: שירי עָרְבִי פַחְרִיטִי עָרְבִי — שלא לצורך. עברי וערבי אינם אלא קיצור "לשון עברי" ו"לשון ערבי".

בידיש של האשפנזים המערביים, יהודי גרמניה, הוא נהגה בהשמטת השוא והעיצור אל"ף [os bos] וגם [os pos]¹.
 י צ ח ק א ב י נ ר י מביא בספרו "גנזים מגולים" מלשון הרמב"ם "אות באות מלה במלה": "וכותב כל הדברים אות באות מלה במלה" (משנה תורה, הלכות סוטה ג, ח)².
 ברם עליי להעיר, שפכר בתקופה שלפני הרמב"ם, במאה הי"א-הי"ב, נמצא אצל ר' יהודה בן ברזילי הברצלוני (נולד בערך בשנת 1070): "ויש מי שכותבין שטר אחר בהאי לישנא (=בזה הלשון) אות באות תיבה בתיבה" (ספר השטרות, מהדורת הלפרשטאם, מקיצי נרדמים, 1900, שטר ג, עמ' 70); "הטפסנו (=העתקנו) לו אות השטר אות בתיבה בתיבה" (שם, שטר כ"ה, עמ' 45)³. ואצל ר' יהודה הלוי, בן דורו של הברצלוני: "כמוהם פכתבם תוך לכבי / חקוקים אות באות תיבה

Abraham Tendlau, *Sprichwörter und Redensarten deutsch* - 1

של במבחר של *jüdischer Vorzeit*, Frankfurt am Main 1860, Nr. 533

ניבים אלה, הוצאת שוקן, ברלין, 1934, במפתח, עמ' 110.

2. עוד מובאה הוא מכניס: "והו נוסח דברין אות באות" (תשובת

הרמב"ם, מס' ק"מ. המהדורה לא צוינה).

המובאה נמצאת בקובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו, ליפסיה 1859,

מס' ק"מ. לשונה היא של השואל, ר' בלאו אומר על הוצאה זו, שהיא מלאה

שיבושים (מהד' בלאו, פרך ג, עמ' 31).

3. מובאה זו משטר כ"ה ישנה במילון בן יהודה, פרך ד, עמ' 1914 א,

ערך טפס. — אות באות, מלה במלה, דיבור בדיבור רשומים שם בסירושי אות

בי"ת, פרך א, 452-453 א, שימוש י"א.

פתיחה "4 (דיואן ברודי-הפרמן, חשל"א, שיר ו, הקולך זה, צלע 13-14, עמ' 6); "פהם כספרו כמוסים חוך לבכי חקוקים א ות ב א ות ניתנו תוכו למשמרת" (שם, שיר צ"ד, עין נדיבה, צלע 65-66, עמ' 140). ר' יהודה אבן תיבון, פן דורו של הרמב"ם, משתש אף הוא בצירוף מלה במלה: "ואם היה יכול המעתיק שתמצא ידו להעתיק מלה במלה מפלי תוספת ומגרעת וכר⁵, וכל אשר מצאה ידו להעתיק מלה במלה" (סוף פתיחה המתרגם לספר חובות הלבבות).

וראוי להביא שימושים אלו של הפונה בשאלה אל הרמב"ם ושל הרמב"ם: "והוא נסכתה (=וזה לשונו) א ות פ א ות ומלה במלה" (בתוך לשונו הערבית של השואל. תשובות הרמב"ם, מהדורת יהושע בלאו, פרך ב, עמ' 449, סי' רמו); "ויכ'רג' כלאמהם מע קולה עז וג'ל ראה נתתי לפניך וגו' חרפא בחרף" (סוף משנה ברכות, פירוש הרמב"ם, מהדורת קאפח, פרך א, עמ' צב. המהדיר וגם אלחריוזי, 1170-1230, תרגמו: א ות פ א ות. תרגום קאפח לדברי הרמב"ם ברכות: ויתאים דבריהם עם אָמרו יתעלה ויתרומם ראה נתתי לפניך וגו' א ות פ א ות — "עז וג'ל" בתרגום מילולי: אדיר וגדול); "קד תקדם לנא שרח הד'ה אלהלכה חרף בחרף" (פירוש למשנה גיטין ה, ט. קאפח מתרגם, עמ' רכז: פכר קדם לנו פירוש הלכה זו מלה במלה; אלחריוזי: א ות פ א ות). ואפשר להוסיף מנוסח

4. גם זה הובא שם, בכרך טז, עמ' 7649.

5. מילון אבן-שושן מביא זאת בכרך ג, חשכ"ו, עמ' 1356, ומילון ~

כנעני בכרך ט, עמ' 2938.

שואלי שאלה רל"ג (פלאו, כרך ב, 420): נסכה אלמסטור
ונסכה... ללדיין פי הדה אלמסאלה אות באות מלה במלה.
תרגומו: נוסח השטר ונוסח... אל הדיין בזאת השאלה אות
באות מלה במלה.

חידושו של הרמב"ם הוא הביטוי פלי
בי"ת היחס, שאבינרי ב"גנוים מגולים" מעיר עליו
ומביאו מן משנה תורה, הלכות מלוה ולוה כד, ז: "עד שיקרא
העד השטר מלה מלה". ואוסיף, שיש שם גם בהלכות
תפילה יד, ג, בעניין ברכת פהנים: "ושליח ציפור מקרא אותן
מלה מלה, והן עונין וכו', ומקרא אותן פסוק שני מלה
מלה". ברם צירוף זה בלא בי"ת, הנמצא במשנה תורה, לא
נחפשט. בטור ובשלחן ערוך, אורח חיים, סי' קכח, בברפת
פהנים, כתוב: "מקרא אותם מלה מלה". "ניתנו לי זמן
ומועד להעתיקו אות באת" (ר' נתן אדלר, בהקדמתו לס'
פתשגן, המכונה יא"ר, 1894).

ביטויים אלו גם בצירוף בי"ת וגם שלא בצירוף בי"ת הם
לפי דרך הלשון העברית, ובי"ת היחס בהם אינה בי"ת טפלה
ובלי טעם. דומה היא לכמה שימושים במקרא, שיש בהם בית
הקרבה: "וישראל חנים קעין אשר ביזרעאל" (ש"א כט, א),
"וילמו הפרובים היא החיה אשר ראיתי בנהר פבר" (יחז'
י-טו). בשני פסוקים אלה יש קרבת מקום. ובמובן קרבת זמן
בכמה מקומות: "ודד מנגן בידו פיום קיום" (ש"א יח, י),
"כשכיר שנה בשנה יהיה עמו" (ויקרא כה, נג), "ולא הלך
פפעם בפפעם לקראת נחשים" (במד' כד, א), "לכל דבר
המחלקות (=המחלקה) הפאה והיצאת חדש בחדש"

(דה"א כז, א) ועוד. הבי"ת של אות באות, מלה במלה, תיבה בתיבה יכולה אף היא להיחשב כבי"ת הקרבה⁶.

מה מקור הביטויים אות באות, תיבה בתיבה בצירוף בי"ת היחס, שנתחדשו ראשונה, פנראה, במאה הי"א? כלום המקרא השפיע על יצירתם, ומקורם עברי? או הלשון הערבית-היהודית הושפעה מן המקרא, ומשם באו? ושם מוצאם לשון הערבים? מן הראוי, שמומחים יעינו בבעיה זו.

6. מילון המקרא של גוניוס-בוהל הגרמני, 1921, עמ' 80. ראה בכל צירופי המקרא הנ"ל בי"ת הקרבה, ומילון גוניוס-דריינר האנגלי, 1951, מפרש כך רק את שני הראשונים (עמ' 89, מס' II, 1); אולם את הבי"ת של ארבעת הצירופים האחרונים, אומר הוא, ייתכן לראות כבי"ת המחיר והחילופים (עמ' 90, סוף III, 3, b). ראה גם במילון בן-יהודה, א, עמ' 451-454, על בי"ת התמורה והחילוף ועל שאר משמעויות הבי"ת. ראה גם במילון בן-יהודה, א, עמ' 452-453, י"א: להורות הדמיון הגמור: בד בבד (שוה בשוה) וכו'. תרגום אונקלוס מתקל במתקל, ורש"י: משקל במשקל. אפשר לחשוב את הבי"ת באלו בי"ת הקרבה. לבסוף אביא מלשוננו הערבית של ר' משה בן עזרה (1070-1139), בן זמנו של יהודה הברצלוני, בספרו על השירה העברית "כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה, תרגום א"ש הלקין, מקיצי נרדמים, ירושלים תשל"ה, עמ' 176-177: ואן דהבת . . . פכד ראיתה ומענאה דן קלב אלפאטה לפטה לפטה (בלי אות ב הערבית). תרגומו: ואם אתה אומר . . . תפוס את רוחו ואת קונחו, ולא הפיכת מליו מלה מלה.

תוכן העניינים שפקוביץ זה:

ג	כביכול	כ.
י	בעלן, בלען	כא.
טז	"שבת שלום ומבורך"; "דת משה יהודית"	כב.
כא	כְּנֶרֶת	כג.
כג	לְשׁוֹן הָרֶעַ, עֵין הָרֶעַ	כד.
כט	נספחות: בזה הלשון; עברי	
לא	אות באות	כה.